Образът на “турчина” в българската проза от XIX и XX век: Тема и вариации по един мит на балканската национална идентичност

Мари Врина-Николов

Това, което правя, е без съмнение създаване на нови митове. Опитвам се да обясня историята на обществото и неговото бъдеще, бъдещето на човека с най-далечното минало, в което се крие истината, тласнала го напред … Митът не е животът, прекаран през ситото на мисълта, а преживяното, изразено в образи.

Борислав Пекич, Златното руно

Твърде често писателят се запретва да демитологизира историята, докато историкът допринася не само за опазването, но и за създаването на митове(...). Ако позволите да говоря за себе си, поначало ми е безинтересна всяка тема, която се явява в унисон с утвърдени митове. Съблазнява ме само онази, която иде да разнищи един мит, да го замени с правоподобна логика.

Вера Мутафчиева

“Чрез проявения от бога гняв биде позволено на враговете люто да се ярят на благочестивите, и голяма беше дързостта на нечестивите срещу благочестивите. О позор! И мнозина се прехвърлиха към непристойната Мохамедова вяра: едни като се изпоплашиха от страх, някои като се омекчиха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединеха към враговете, като – поради простотията си – се подмамваха чрез писма и хитрост.”[1]

Така Йоасаф Бдински оплаква падането на Търново под османско владичество през 1393; три години по-късно идва ред и на Видин, останал независим до този момент – териториите на българското царство, разпокъсано и отслабено от междуособните войни, стават част от огромната многокултурна и многоезична османска империя, България бива заличена от политическата карта на държавите до 1878 година. Липсата на надеждни източници в България за периода след османското нашествие и, особено, яркото и болезнено пресъздаване и в литературата и във фолклора на спомена за смутните времена (руско-турски войни, вътрешна анархия в края на XVIII - началото на XIX в., “кърджалийско време”), който историографията ще превърне по-късно в характерна черта на целия османски период, дават основания за формулиране на тезата – вече доста нюансирана – за “националната катастрофа”.

В наши дни, макар и все още ограничен, достъпът до регистрите и другите турски архиви, дава възможност значително да бъдат смекчени твърде черните краски на тази картина, на стереотипите и схемите в националната митология, както и да бъдат очертани по-ясно диференцирани периоди в петвековния период на османската окупация на България. Днес историците ревизират доминиращата историография, носеща отпечатъка на национализма в началото на миналия век и особено по време на комунистическия режим и създаваните от нея устойчиви

митове, сред които изпъква митът за масовото и насилствено ислямизиране на християнското население. Известно е, че в османската империя християни и евреи – “хората от Книгата”, са се ползвали със специален статут, несъмнено свързан с тежки данъци, но и с права, с известна закрила, както и с относителна религиозна и културна толерантност.

Това, което ще ни занимава в настоящото изложение, е, естествено, не толкова историческата истина, колкото изградената от писателите представа за “османеца”, (т. е. за “турчина”, както масово е наричан в българската литература), защото, както уместно подчертава Николай Аретов, “от гледна точка на националната митология и на колективното съзнание е важно не дали едно събитие се е случило, а дали се вярва в него. В историите за насилственото ислямизиране се вярва и това ги прави актуални.”[2]

Взимайки за отправна точка наследения от миналото отрицателен образ, залегнал още в История славянобългарска на Паисий Хилендарски през 1762 и Житие и страдания грешнаго Софрония на Софроний Врачански (1805-1812 ?), ще проследя развитието на тази представа и топосите, които тя поражда, в българската проза в следосвобожденския период до средата на XX в., както и нейните варианти; ще се опитам да вникна в мотивите за появата им в различни социално-политически условия, под въздействие както на промените във вътрешната политика и начина, по който се изживява следосманския период, така и на политиката на българското правителство към мохамеданското население - помашко и от турски произход, и не на последно място, на отношенията на България със СССР и с Турция.

Образът на турчина, наследен от миналото

Пишейки през 1762 своята История славянобългарска, дала според историците и литературните критици начало на Българското възраждане, Паисий Хилендарски се обръща към своите съвременници с намерение да пробуди националното им самосъзнание, увещава ги да не загърбват българското, въпреки двойния гнет: политически и социален, упражняван от османците, културен и религиозен - от висшето гръцко духовенство и “фанариотите”. Смята се, че именно в това произведение за първи път се появява отрицателният образ на турците, представени като крадци, грабители, жестоки тирани, поругаващи християнската религия: “Но турците по божия воля в това време надвили и взели Търновград и поробили и завладели цяла България. Оттогава и досега те държат в робство и угнетяват българската земя. Турците завладели българската земя и царство през 1370. (…) Хората в онова време имали голяма тъга и жалост под турската власт. Избирали черквите, които били хубави, и ги обръщали в джамии; така отнимали черковните и манастирските места от християните: и големи къщи, и ниви, и лозя, и хубави места, каквото пожелаели, грабели. (…) Следващото поколение полека-лека навикнало да живее с турците. Така и турците изпърво били свирепи и големи грабители. Когато се затвърдили в Цариградското царство, научили много от християнския ред и право и за известно време в началото престанали малко, засрамили се да ограбят незаконно християнските вещи и имота им. Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд. (…) На първо време турците избили многоброен български народ по градовете заради християнската вяра, но хората поради простота и безгрижие не

описвали страданието им и така страданието и имената им преминали от род на род в забрава.”

Така ги описва и Софроний Врачански в Житие и страдания грешнаго Софрония, с тази разлика, че в случая става дума за автобиографичен разказ, в който фактите са представени като лично преживени от автора. Тези два текста се приемат за първите, в които намира място отрицателният образ на османеца в българската литература, който ще просъществува няколко века, включително и в наши дни.

В статията си “Турците в българската книжнина, XV-XVIII век”[3] историчката Росица Градева, автор на много студии по история на османската империя, подлага на анализ този образ на турчина в литературните произведения – проповеди, жития на светци и мъченици, апокрифи и истории на България, писани до XVIII век. Тя си поставя за цел да “разкрие историческите корени на съществуващи и до днес настроения и предубеждения”. Авторката се позовава на официални документи на шериатския съд и на фетви на османски шейхюлислями (висши верски сановници в османската империя). Проучването на тези християнски и мюсюлмански материали показва, че както за османската власт, така и за християнската рая, установеното разграничение се основава не на етнически принцип или на “националност” (непозната категория в балканския манталитет до началото на XIX век), а на религията, откъде идва и поставянето на знак за равенство между мохамеданин и турчин, православен християнин и българин; за българите, които приемат исляма, се казва, че се “потурчват”, колкото до българските католици, те се възприемат от православните като “други”, а не като “свои”. Според наблюденията на авторката, рядко употребяваните термини “османец” и “османски” са използвани за обозначаване на хората от висшата класа, участваща в управлението и религиозния живот на мюсюлманите, подчертавайки полиетничността и доминиращото място на османската династия в управлението.

Понятието “бич божи” се появява доста рано в българската литература и фолклор: Бог е изпратил турците, за да накаже християните, неспособни да се преборят с греховете си и с вътрешните си разпри. Православната църква, преследвала много еретици (особено богомилите), подобно на католическата църква в Босна, е трябвало да се справя със заплахата от доброволно приемане на исляма не само от страна на богомилите, а вероятно и от членовете на българската средновековна аристокрация. Свидетелства за подобен процес откриваме във вече цитираното “Похвално слово за Филотея” от Йоасаф Бдински, писано през 1395 по повод пренасянето на мощите на светицата; в “Мъчение на Георги Нови Софийски”, съставено от поп Пейо през XVI век, където Георги е изкушаван от “мръсните мюсюлмански попове”, които използват всякакви средства, за да го накарат да се откаже от вярата си, служат си с хитрост, обещават му женитба с богата и красива мома, подаръци, фалшиво приятелство, обществено положение. Подобна е картината и в “Мъчение на Никола Нови”, написано през XVI от Матей Граматик. Нека отбележим между другото, че тези многобройни жития на новомъченици, носещи често имената на известни и признати светци, писани между XVI и XVIII век, повтарят структурата и мотивите на мъченичеството на ранните християни, за да покажат страданията и изкушенията, на които са подложени “новомъчениците”, отказващи да приемат исляма, натрапван им насила или

чрез хитрост.[4] Тези произведения често са реакция на вероятно немалкото доброволни обръщания в исляма.

И така, още през XIV-XV век османците са наричани с най-разнообразни епитети: варвари, неверници, безбожници, поганци, дяволи, синове на Агар, синове на Исмаил, и т. н., които, както виждаме, препращат към другата религия. Изглежда, че за първи път у Паисий Хилендарски е изразена идеята за “турското иго” – израз със силно емоционално въздействие, който все още не е излязъл напълно от обръщение в историческия и литературен речник на България, въпреки официалните препоръки на един от министрите на образованието, Веселин Методиев (1997-1999), препоръчващ употребата на термина “османско владичество”. С други думи, в българското национално съзнание турчинът е деспотичен и жесток владетел, който унищожава, граби и насилва, конкретизиращ след XIX век гнета в стремленията към културен, религиозен и национален суверенитет и произтичащата от тях идеология. Смятам за уместно да цитирам тук заключението на Росица Градева, което очертава основните насоки в следосвобожденската проза: “През XVIII в., и особено към неговия край, книжовници като Паисий обобщават образа на чужденеца / чуждовереца, натоварвайки го с черти, които той и досега носи в българската литература, както и в голямата част от историческата книжнина. В същото време, макар и на най-ниско битово ниво, се изграждат отношения на взаимопомощ, на добросъседство и дори приятелство, които обаче при всяко сътресение, с които е пълен животът в този регион, лесно могат да се забравят, дори да се взривят под влияние на вековно изгражданите бариери между двете общности от страна на религиозните авторитети и на мюсюлмани, и на християни.”[5]

Действително, в прозата от XIX и XX век, тези две противоречиви и взаимно допълващи се линии се преплитат, съществуват едновременно: от една страна, образът на турците като безформена маса от жестоки потисници и от друга – на турчина като индивид, на човек донякъде наивен, надарен с чисто човешки качества, състрадателен и добродушен.

Между владетеля – зъл и жесток прозелит, и състрадателния и добър “обикновен човек”: превъплъщенията на образа на османеца след 1878

След Руско-турската война и Освобождението на България, темата на османската окупация навлиза в исторически романи и разкази, посветени на близкото или по-далечното минало. След 1884 излизат доста такива произведения и изворът на вдъхновение изглежда все още не е пресъхнал, ако се съди по публикуваната в по-ново време трилогия на Севда Севан, арменска и българска писателка (Родосто, Родосто, Някъде на Балканите, Деир ез Зор, издадени съответно през 1982, 1987 и 1993).

Съдбата на турците, останали в България след 1878, превратностите и противоречията в политиката на различните български правителства към помашкото и турското население са предмет на многобройни нови изследвания.[6] В тях се изтъква преобладаващата относителна толерантност, въпреки някои моменти на напрежение при кампаниите за смяна на помашките и турските имена, по специално през 1942, до 60-те години на миналия век. Този период се характеризира в литературата с относително разнообразие на гледните точки: наистина, наследените от миналото стереотипи продължават да битуват, но успоредно с тях образът

на турчина започва да придобива по-нюансирани краски и дори положителни черти.

Бих определила три основни линии в тази насока, които се формират още през периода 1884-1889: епичната, белязана в началото от романтизъм с първия български роман Под игото на митичния писател (“патриарха на българската литература”) Иван Вазов (1889); “помирителната” линия, в която се вписват някои разкази, отново на Вазов, като “Дядо Нестор” (1888) и “Поборник” (1901); и накрая, летописната линия, независимо дали става дума за автентични или фиктивни летописи, чийто родоначалник се явява още едно “митично” произведение - Записки по българските въстания на Захари Стоянов, писани между 1884 и 1889 година.

Малко встрани от тези три линии мога да поставя Ганчо Косерката на Цани Гинчев (1890), произведение с доста тъничка интрига, дълго изложение и неовладяно повествование, по-скоро поредица от картини из живота на турците според българските представи, на фона на смутното време на кърджалийските нашествия, малко преди руско-турската война от 1829. Споменът за извършените жестокости се предава от поколение на поколение. Книгата изобилства от разкази за отвлечени и “потурчени” християнски девойки – от жената на бея, която ги затваря в харема или от някой турчин, който им е хвърлил око. Списъкът на тези злощастни кадъни е дълъг (мотивът се вписва в мита за “нещастната фамилия”, добре представен в българската литература след излязлата през 1860 първа българска повест, носеща именно това заглавие.)[7] В Ганчо Косерката, всички турци са представени като потомци на български аристократи, приели исляма от личен интерес, за да спасят богатството или главата си. Някои са били принудени да го сторят (един от героите – турци в книгата, Хадър Ага, изказва несъгласието си с насилственото помохамеданчване, но го прави от страх пред отмъщението на християните). С българския произход се обяснява красотата и благородните черти на младата дъщеря на бея, Ханку, както и особената жестокост на героите, “по-големи турци от самите турци”. И тук се сблъскваме с обичайните за епохата стереотипи при охарактеризиране на турците: жестокост, произвол, лукавство, мързел, сладострастие, похотливост, фанатизъм и прозелитизъм (теорията за свещената война срещу християните), сравнения със змията. Следва обаче да отбележим, че не са пощадени нито “коварните” евреи, нито циганите (лъжливи, крадливи и зли), съдейки по репликата: “Тия проклети турци са още по-лошави и от чифутите”. Същевременно присъства и пластът на ежедневието, споменат от Росица Градева, с приятелските и добросъседски отношения (“комшулук”): например, турският лечител, дошъл да лекува българин, ранен от турците.

Епичната линия, несъмнено най-продуктивната, е представена с обемни произведения (често трилогии и дори четирилогии), в които повествованието се води в трето лице от всезнаещ разказвач, възприемащ в повечето случаи гледната точка на българските герои. Турците са представени или описани чрез погледа на българите, като външни персонажи, с които те влизат в контакт против волята си или по принуда. В този смисъл, Цената на златото (1968) на Генчо Стоев е едно интересно изключение: разказът се води първоначално от гледна точка на българите, свидетели и жертви на опустошаването на селото и избиването на населението, но след това се поема от главния герой, турчина Исмаил Ага, който се опитва да спаси оцелелите членове на едно българско семейство,

с което е поддържал, ако не приятелски, то поне отношения на взаимно уважение. Произведенията от тази група имат друга обща черта: действието се развива в период на криза – жестокото потушаване на Априлското въстание, руско-турските войни, т. н. “кърджалийско време” и др.

Както споменахме, първият представител на тази линия е Под игото, романтична фреска с красноречиво заглавие, рисуваща живота на българите в навечерието и по време на Априлското въстание от 1876. Вазов пише романа в изгнание, наложено му от полицейския режим на Стефан Стамболов; този факт обяснява крайния патос при обрисуването на поробената родина, идеализацията на революционните идеали и героизма на българите. Като изключим бея и кадията, проявяващи известно чувство за справедливост и мярка към християнското население и дори уважение към по-знатните му представители като чорбаджи Марко, налагащият се образ на турците е слабо нюансиран: османците са немотивирано жестоки (особено заптиетата) и зли, похотливи насилници на младите християнки, алчни и подкупни сребролюбци пр., изобщо те са врагове, които трябва да се изтребват и колкото повече, толкова по-добре. Най-често биват сравнявани с кръвожадни и диви зверове, наричани са неверници и тирани. В противовес на тях, повечето българи са будни и умни, чистосърдечни и безкористни, благородни и способни на героизъм. Това не се отнася за някои чорбаджии, които усърдно сътрудничат на властта и доносничат, сред които чорбаджи Марко е едно щастливо изключение от този стереотип в българската литература. Външно османецът се характеризира с чалма или гъжва (използвана често като синекдоха), шалвари, затъкнат в пояса пистолет или нож на силях, без да забравяме зловещия ятаган, готов да сече християнски глави и, разбира се, чибук. Финалната сцена в книгата, пропита с романтизъм, рисува смъртта на главния герой, смъртно ранен от турците, който, вместо да избяга презглава от властите, поема риска да определи среща на любимата си, която също загива; смъртта от любов е мотив, към който няколко десетилетия по-късно се връща и Йордан Йовков.

В периода 1925-1935 излизат три произведения, посветени на темата на османското владичество: сборникът с разкази Старопланински легенди на Йордан Йовков (1927), трилогията Жътва на Константин Петканов (1930-33), както и повестта Мехмед Синап на Людмил Стоянов (1936); общото между тях, освен епическия характер, е в едно по-нюансирано представяне на образа на турците. Наистина, и К. Петканов и Л. Стоянов отделят място на стереотипите от предишния век: турците са поганци, зверове, лентяи, чакащи всичко да им капне наготово от небето, паразити, които живеят на гърба на християните, сладострастници, които отвличат християнки, но тук черните краски са смекчени в две посоки: от една страна, по лични мотиви (отмъщение, пречки в любовта), българинът може да изпадне в положението на лошия и да предаде близките си на турските власти; от друга страна, османецът може да бъде наивен, да отвърне на ласкателството и смирението на християнина със състрадание и човечност.

Това, което можем ясно да отбележим (и което е наследено от История славянобългарска на Паисий) в трилогията на Петканов, вписваща се в подема на националното чувство на българите след дългия период на покорство и подчинение и рисуваща една идеализирана картина на патриархалното семейство и нрави, е, че най-опасният враг не е турчинът, а гъркът; за това свидетелстват много пасажи и реплики: “Българинът

трябва да пази народността си като очите си, па ако ще и на бесилка да увисне!” Тук се визират гърците, истинската заплаха за културната идентичност на българите в период, в който обучението се води на гръцки и все още няма български училища (до първата половина на XIX век). Или пък: “Турците не са много лоши хора” или “Турците са строги, но не са вероломни като гърците”, “Освен това ти си благороден турчин, а не злобен грък.”

В тази трилогия, както и в Старопланински легенди на Йовков, образът на хайдутина, преследван от турските власти, е силно идеализиран (и твърде различен от този, който ни показва Вера Мутафчиева в Летопис на смутното време от 1964). Вероятно най-известният образ в разказите на Йовков е Шибил, хайдутин, който загива заради любовта си към красивата българка и християнка Рада, чийто баща, първенец на селото, ще прояви коварство. Интересното тук е, че извън епичните и романтични рамки, извън героизма и щедростта на Шибил, ние не знаем почти нищо за него и неговата националност; когато слиза от планината и за последен път се среща с майка си, тя се обръща към него с “Мустафа”: турчин ли е той, циганин или помак? Това, което е сигурно, е, че е мохамеданин и заедно с Рада и бея е сред положителните герои в разказа, докато бащата на девойката е носител на отрицателни черти.

Същото важи и за помака Мехмед Синап от едноименния разказ, който изпразва хамбарите на богатите турци, за да нахрани сиромасите и излиза от традиционните стереотипи (в Летопис на смутното време, Вера Мутафчиева го представя в съвсем друга светлина). В тази повест, противопоставянето не е толкова етническо или религиозно, колкото социално: селяните, и мюсюлмани (турци и помаци), и християни са еднакво жертва на глада, на хроничната суша и на сиромашията. Солидарността, толерантността и разбирателството между българи и турци, християни и мохамедани, са изведени до рядко срещани измерения и силно контрастират с обичайните стереотипи (намерили все пак място в повестта при охарактеризирането на чиновниците от местната администрация – охранени, дебели, мързеливи и алчни): “В тия далечни времена неведнъж се е случвало българка да се ожени за ахренин като мъжът я оставил да се кръсти и да вярва в Богородица, не я насилвал да носи яшмак и фередже. Били веротърпими хората на Чеч, разбирали се и се защищавали от напасти.” Тези бедствия, освен глада, за който споменахме, са най-вече набезите на кърджалиите, които плячкосват и опожаряват селата.

Накрая, в по-ново време, други три произведения се явяват продължители на тази епическа линия, възпяваща националното пробуждане на поробените българи и борбите им за религиозна, а по-късно и национална независимост: четирилогията на Димитър Талев (поне първите два тома, Железният светилник и Преспанските камбани, излезли съответно през 1952 и 1954), Цената на златото на Генчо Стоев (1968) и трилогията на Севда Севан (първите два тома - Родосто, Родосто и Някъде на Балканите третират косвено взаймоотношенията между българи и турци).

Четирилогията на Талев, семейна сага, проследяваща живота на три поколения, романтична епопея на българите от Македония и борбите им за освобождение от османската окупация, повтаря класическите стереотипи в образа на турците (гърците, особено висшето духовенство, също не са

подминати). Образът на тези деспотични господари, отдали се на произвол, потисници на християнското население, развратни, мързеливи и подкупни, намира обобщен израз в следната горчива забележка: “Не можеше да се противоречи на турчин, да се спори, да се пита и разпитва: турчинът беше всевластен господар, а той – селянинът християнин: беше презрян гяур, безмълвен роб, който трябваше във всичко да му се покорява. Така е било, откакто помнят бащи и деди(…)”. Но в центъра на книгите на Талев стоят все пак образите на българите и идеята за националното самосъзнание.

Новото в “Цената на златото” на Генчо Стоев, което заслужава да бъде отбелязано е, че за първи път, според мен, разказът в трето лице се използва за представяне на гледната точка на турчин като главно действащо лице. След увода, изграждащ “декора” на интригата с насилственото ислямизиране в този родопски край и повтарящ стереотипите за турчина - паразит и развратник, за помака - дясна ръка на турците и “по-голям турчин от турците”, повествованието се съсредоточава върху образа на Исмаил Ага. Този добър турчин, “дост” на семейство Хадживраневи, се опитва, макар и безуспешно, да спаси в името на предишното приятелство бабата и внучката на това семейство, оцелели след жестокото потушаване от турци и помаци на бунта на християнското население. Надарен с висока нравственост (чувство за приятелство, себеотрицание и саможертва, бащина обич, по-силна от всичко), героят ще установи, че това, което е смятал за приятелство от страна на Хадживраневи, е било само продиктувано от страх покорство, и през цялото действие ще се сблъсква с подозрителността, неразбирането и враждебността на българите. В един пасаж на книгата българският учител, вдъхновил бунта, се пита какви са мотивите за ислямизацията в Родопите; това е интересен пасаж, защото нюансира тезата за насилието и изказва мисълта, че значителната роля се пада не толкова на страха, колкото на обещаваните привилегии и данъчни облекчения. Както ще видим, тази тема е доста щекотлива и днес в българското национално съзнание.

В своята трилогия, проследяваща на фона на събитията от края на XIX век до арменския геноцид през 1915, живота на едно арменско семейство от Родосто, в западащата османска империя, Севда Севан се връща към опозицията между “обикновения турчин”, с когото в мирно време се поддържат отношения на добросъседство, солидарност и взаимопомощ и местната власт, раздвоена между респекта към християнските първенци, източник на добра печалба и необходимостта да прилага спусканите отгоре заповеди, като войниците, полицията и властта са представени като зверове, способни на сляпа жестокост (достигаща своята кулминация в балканските войни и арменския геноцид). В диалозите между арменци, гърци, евреи, мюсюлмани и българи са изложени различните гледни точки по едни и същи събития. Колкото до петвековното османско владичество в България, то е охарактеризирано твърде едностранчиво: “Онези, които в продължение на пет века са налагали на българския народ да търпи камшик, кръвен данък, насилени жени, масово помохамеданчване пред дръвника; онези, които забавиха възраждането на българите и ги туриха на опашката на европейския прогрес, убиваха с огън и ятаган всеки опит за въстание, за дирене на човешки права(...)”

Линията, която наричам “помирителна” е представена от няколко кратки разказа, които, контрастирайки с предишните произведения, показват образа на добрия турчин и една, общо взето, положителна картина,

обвеяна от носталгия по османския период. Първите разкази в тази група, “Дядо Нестор” (1888) и “Поборник” (1901), са написани от … Иван Вазов! Един Вазов, който все още или вече не е в изгнание и наблюдава с горчивина и разочарование недостатъците на сънародниците си в трудния период на изграждане на демокрацията (лесно се налага паралелът с разочарованията, последвали падането на комунистическия режим век по-късно…). Всички отрицателни черти, чиито носители са турците в романа-епопея Под игото, се проявяват у българите и дядо Нестор, тъй дълго очаквал освобождението на страната, се чувства като чужденец в нея: “При турците беше лошо наистина, но като паднеш на аман, като пуснеш нещо под седжедето, намираш милост и прошка – ако ще би и човек да си утрепал. Не, не, имаше човещина у турците. Биеха, ама и милуваха... Милостив народ бяха. Ние сме зверове, боже, прости!” В “Поборник” е показан благороден и човечен началник на турската полиция, който толкова е привързан към населението, и християнско и мюсюлманско, че си затваря очите за тайните събрания на българите, подготвящи бунт.

В някои от разказите на Михалаки Георгиев (1893) откриваме същото разочарование в следосвобожденска България, същата носталгия по миналото, същата констатация за благородния и състрадателен характер на турците, тяхната философия, зачитането на другия и, в крайна сметка, подмолната мисъл, че може би османският период не е бил чак толкова лош…

В по-ново време автори като Йордан Йовков през тридесетте години на миналия век, Йордан Радичков (написал много разкази между 1960 и 2000) или Ивайло Петров (втората половина на XX век) създават, покрай своите герои-българи, и персонажи на цигани и турци, предимно бедни хорица, носители на известна житейска философия, надарени с щедрост, работливост, доброта (имам предвид, например, образа на Сали Яшар от “Песента на колелетата”).

И накрая, характерната черта на летописната линия, явяваща се като продължение на Житие и страдания грешнаго Софрония, е стремежът към по-голяма безпристрастност, даващ по-нюансирани картини и образи на османци, още със Записки по българските въстания на Захари Стоянов (1884-1892), непосредствено след Освобождението.

Повествованието се води в първо лице, известен е силно автобиографичният характер на записките. Те са ценен литературен документ за подготовката и провеждането на въстанията, предшествали освобождението на България, но и за бита на българското селячество, за постепенното формиране на занаятчийска и земеделска дребна буржоазия, за отношенията между турци, цигани и българи, за турските затвори, тъй като голяма част от произведението е посветена на премеждията на автора, арестуван за нелегалната си революционна дейност, разпитван и изтезаван (бит, измъчван с нажежено желязо и пр.), превеждан пеша от затвор на затвор. Бихме могли да очакваме в тази книга представа за турците, сходна с образа им от Под игото, но това не е така. От една страна, в произведението трудно бихме преброили всички българи, които предават революционерите, които се отнасят арогантно, пренебрежително или с безразличие към арестувания разказвач, всички български лицемерни и нечестни търговци, всички чорбаджии, сервилничещи пред турските власти. От друга страна, образът на турците не е едностранчив – покрай

обичайните стереотипи за османските окупатори (развратници, прибягващи често до услугите на проститутки, лентяи, крадци и грабители, правителството почти винаги е наричано тиранично, потисническо, жестоко, срещаме и определенията “безбожници” и “чалми”), авторът подчертава човечността на отделния турчин, неговото чистосърдечие, проявите на състрадателност, ако си смирен и говориш неговия език. Колко пъти разказвачът получава вода и цигари не от сънародниците си, а от турците, дори от тези, които искат да изтръгнат признания от него. Подобни примери изобилстват в книгата (а разказвачът неведнъж подчертава неблагодарността на българите след Освобождението по отношение на турските чиновници, проявили особена благосклонност към християните).

Не можем да не отбележим и политическата зрялост на автора, изобличаващ всяка тирания: според него руското самодържавие е не по-малко недопустимо от османското владичество: “Защо ни е нам Русия, когато и в нея бият така също, както и в Турция” - това можем да прочетем в една бележка под линия. В тази насока уставът на БРЦК, изложен в книгата, прави ясно разграничение между турското правителство - поробител на балканските народи и турския народ - приятел на българския, подобно на всички други народи: “Ние не въставаме против турския народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и бранят. С една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които съчувствуват на нашето свещенно и честно дело, без да гледаме на вяра и на народност.”

През 1964-1965 Вера Мутафчиева, историк-османист и автор на много исторически романи, издава своя Летопис на смутното време, посветен на анархичното време на кърджалиите и бунта на Осман Пазвантоглу срещу султан Селим III. Няколко години по-късно тя защитава и докторска дисертация на тази тема.

Макар че политическият контекст, в който е издаден, да се характеризира с подготовка на насилствената асимилация и смяната на имената на помашкото население, романът се вписва в линията на “Записките” на Захари Стоянов с изразения стремеж към безпристрастност, доколкото е било възможно, и плурализма на гледните точки. Повествованието проследява съдбата на трима мъже, родени през една и съща година, оставили отпечатък върху епохата и чиито житейски пътища се преплитат и противопоставят: младият български селянин от Брезник, приел исляма с напразната надежда (времето на еничарите е отминало, властта е станала подозрителна към тях) да бъде приет в еничарската войска, за да избяга от глада и сиромашията; разочарован, отхвърлен и от християни, и от мохамедани, които го смятат за “дьонме” (вероотстъпник), той се превръща в разбойник и постепенно, под името Кара Фейзи, става един от най-кървавите кърджалийски главатари. Вторият е Осман Пазвантоглу, турчин, в чиито вени тече българска кръв, който се съпротивлява на султанската войска и става паша на Видин; и накрая, самият Селим III, млад принц, затворен в харема преди да заеме мястото на чичо си Абдул Хамид I, израснал с френската култура и идеите на Просвещението, желаещ да реформира огромната империя и армията, но срещащ пасивната съпротива на всички стъпала на властта. Принуден от еничарите да абдикира, той ще бъде убит по заповед на своя приемник Мустафа IV.

Както в Цената на златото на Генчо Стоев, разказът, воден в трето лице, позволява смяна на гледната точка, която тук приема ту тази на българските герои (например на поп Стойко, бъдещия Софроний Врачански), ту тази на турските персонажи (Пазвантоглу, неговата майка Фатма Хатун, Селим III и др.). Макар и да става дума за насилствено ислямизиране, ударението все пак е поставено върху доброволното приемане на исляма от Фейзи, което подсказва, че той не е единственият подобен пример. Разрушен е още един мит – този за романтичния хайдутин, полуразбойник, полуреволюционер. У Фейзи не откриваме подобни благородни стремежи, а само желание да се измъкне от сиромашията и най-вече да си отмъсти за обидата и обвиненията във вероотстъпничество, за презрението, с което са се отнесли към него. В крайна сметка, Вера Мутафчиева рисува един нееднострнчив образ на турците, в който старите стереотипи (тираничност, лентяйство, жестокост, фанатизъм) съжителстват с демитологизирани положителни черти.

Литературата в служба на идеологията и политиката…

След Освобождението през 1878, турците, останали на територията на България представляват 20% от населението; те са “етническо малцинство”, съгласно официалния термин, едно мирно, трудолюбиво, по-скоро бедно и слабо образовано малцинство, което неведнъж доказва своята лоялност и взима участие във войните през XX век в редовете на българската армия. В районите със силно смесено население се наблюдават добросъседски и приятелски отношения, верска търпимост и зачитане на различните религиозни обичаи и празници. Турците имат собствени училища, спортни и културни дружества и вестници, при условия, които се променят с времето и с идващите на власт режими в България и в Турция (една интересна тема, която обаче надхвърля рамките на тази студия). Накратко, този модел действа – въпреки някои “овладяни залитания” до 60-те и 70-те години на миналия век.

Политиката, която провежда българското правителство по време на комунистическия режим (1944-1989) не само не е праволинейна, а често дори е противоречива, в зависимост от това дали “големият съветски брат” се обявява за интернационализъм или за национализъм и еднородна държава без малцинства, в зависимост от това дали на турците се гледа като на удобни идеологически пропагандатори в Турция или като на религиозни фанатици, които трябва да се вкарат в правия път, например, когато отказват да влязат в новосъздадените кооперативни стопанства. Известно е също така, че това е период на безпощадна борба срещу “враговете на народа”.

В началото на шестдесетте години режимът започва да подготвя общественото мнение за радикална промяна в политиката си към българите мохамедани и турците: БКП решава да предприеме брутална и репресивна асимилационна политика, чиято цел е пълното уеднаквяване на всички граждани, така че България да бъде обявена за еднонационална държава с хомогенно население. Трябва да се докаже, че не само помаците, но и българските турци са всъщност насилствено ислямизирани в миналото българи, потомци на еничерите. Турските училища постепенно се закриват, ограничава се броят на турските вестници и през 1964 се провежда първият опит за насилствена смяна на имената на българското мохамеданско население в Родопите. Опитът е неуспешен, поради силната

съпротива на населението.[8]

Кулминационни точки в тази политика на насилствена асимилация са кампанията за смяна на имената на българите-мохамедани през 1972-1974, и през 1984-85, добила печална известност като “възродителния процес” и довела до много жертви. При последната кампания, пропагандната линия се променя: службите на ЦК на БКП разпространяват сред населението образа на турците като вражески елементи, борещи се за автономия, нещо като “пета колона”, представляваща потенциална опасност за държавата.[9]

За постигане на по-голям ефект за участие в кампанията са привлечени литературата и киното. Именно в този контекст Антон Дончев е натоварен със задачата да напише книга за помаците в Родопите; това е романът Време разделно[10], издаден през 1964, радващ се на несекващ успех и до днес, след като през 2002 се организира официално честване под патронажа на президента по повод шестнадесетото издание на книгата в България.

Романът разказва за “масовото и насилствено” ислямизиране на българското население, населяващо малка родопска долина, живеещо мирно и тихо под строгото, но относително справедливо управление на Сюлейман Ага, до момента, в който пристига Караибрахим и неговите спахии с твърдото намерение да помохамеданчат насила всички жители. Впоследствие става ясно, че Караибрахим е еничар, изтръгнат като дете от българските си родители, подобно на много други християнски момчета, за да бъде включен в елитната войска на султана и че семейството му (баща, брат и сестра) е сред българите, които той подлага на жестоки изтезания. Срещу него се изправя безстрашният и мъжествен овчар Манол и останалите българи от долината, които отказват да сменят вярата си. Хората на Караибрахим им дават срок от няколко седмици, за да се подчинят, като ги подлагат на най-ужасни изтезания, зрелища, унижения, падения и жестока смърт – всеки ден шест души биват убивани по най-мъчителен начин: чрез изгаряне, дране на живо, набучване на кол, хвърляне в пропаст и пр.

В стремежа към постигане на силно емоционално въздействие, романът си служи със стереотипите от миналото, които подсилва до крайност (турците са представени като “поганци”, като зверове, “които ядат човешко месо”, като жестоки и фанатични диваци в пълен контраст със смелите българи-мъченици, готови да “си дадат главата, но не и вярата”); картината е пропита с толкова силно изразено манихейство, че доведеният до мистификация мит в крайна сметка губи своята илюстрираща и символна сила, деформиран до карикатурност чрез използваните техники на подвеждане на читателя и на преувеличение. Това преувеличение на мита, впрочем, не убягва на критиката след първото издание на книгата.[11]

Това не пречи, обаче, Време разделно да бъде фетишизирана книга, подхранваща и днес националистичния дух на голяма част от българското население, което не приема с добро око оспорването на нейните литературни качества и упреците в манихейство.[12] Интересно е да се отбележи, че нейният автор днес отрича, че е писал книгата по поръчка... факт, който сам признава в едно свое интервю: “Романът “Време разделно” е написан по поръчка. Поканиха ме да напиша роман на тази тема, аз

поразмислих и приех. (…) Имаше определена задача – да се напише книга с определено съдържание. (…) Когато започнах обаче изучаването на историческите извори, решението ми да разказвам с говора на сказанието укрепна – защото то ме избавяше от необходипостта да създам атмосферата на една пределно точна историческа правда, за която аз нямах материал…”[13] (От записаното в личния дневник, който авторът води в продължение на 43 дни, през които работи над книгата, оставаме като че ли с усещането за стахановските му усилия да се пребори с определен брой страници на ден...[14])

За да компенсира липсата на автентични исторически материали, романът на Дончев се опира на летописи, описващи актовете на насилие при помохамеданчването на родопското население (по-специално тази на Методи Драгинов), за които многократно е доказано, че са фалшификат[15]; днешната историография, и в България и в чужбина, позовавайки се на достъпните архиви и регистри в Турция, поставя под въпрос тезата за масовото и насилствено ислямизиране на Балканите[16]. Колкото до антрополозите, литературните критици и изследователите в областта на българските хуманитарни науки, всички те апелират към демитологизиране, включително демитологизиране на образа на турчина и на османския период в литературата, обществото и образованието.[17] В този смисъл, въпреки многобройните си издания, Време разделно изглежда принадлежи на една отминала епоха, на режим, при който литературата е флиртувала с властта и насажданата идеология; в рамките на картината, която се опитах да обрисувам за образа на турчина през османското владичество в българската литература, тази книга е маргинално произведение, единственото, което “се оказва роман митологичен в този смисъл, че преексплоатира една митологема, но създадена вече не от художествената ни практика, а от науката”.[18] Да припомним, че този роман е съвременник на тези на Вера Мутафчиева и Генчо Стоев, характеризиращи се със съвсем друга тоналност.

Нека споменем още, че митовете, създадени в романа на Дончев, биват използвани повторно, допълнително изопачени и преувеличени и доведени до карикатурност в едноименния филм, (още едно) поръчково произведение, създаден от Людмил Стайков през 1987, за да се оправдае “възродителния процес” пред обществеността. Този филм често се излъчва по телевизията, включително и в началото на 2003…

Заключение

“Заучени по време на патриотично ориентираното школско образование-възпитание, възпяти от поетите, популяризирани от масмедиите, тиражирани на книжния пазар, екранизирани в безброй документални и игрални филми, митологемите на националната история засядат дълбоко в колективните представи и дори в “колективното несъзнателно.”[19] Тази констатация на Румен Даскалов се потвърждава от устойчивостта на стереотипите и митологемите, свързани с османския период в българската литература от 1878 до края на XX век. Това е знак, че тази историческа и културна рана, така както я изживява все още българският народ, не е напълно зараснала, за което свидетелства отхвърлянето на всичко ориенталско (“ориенталски” на български носи силна пейоративна конотация за разлика от неутралното “източен”), въпреки че географското положение, историята и смесения славянобългарски произход да поставят

България наистина “на синура между възток и запад”[20]. Продължителният и дълбок процес на демитологизиране, подет през последните години от историци, антрополози и литературни критици, отсъствието на “османската тема” в “постмодернистката” проза на младото поколение ни позволява да прогнозираме една по-умерена и не толкова емоционална визия, обръщане на една “прочетена” страница, задължително условие за културното сътрудничество, започнало в театралната и в литературната дейност между балканските народи, между българския и турския народ.

ПРИЛОЖЕНИЕ: анализирани произведения (в хронологичен ред по датата на първото им издание). Със звездичка са отбелязани издадените в превод на френски език.

1884-92: Захари Стоянов, “Записки по българските въстания”
1888: Иван Вазов, “Дядо Нестор”
1889: Иван Вазов, “Под игото”*
1890: Цани Гинчев, “Ганчо Косерката”
1893: Михалаки Георгиев, “Разкази и хуморески”
1901: Иван Вазов, “Поборник”
1926: Йордан Йовков, “Песента на колелетата”
1927: Йордан Йовков, “Старопланински легенди”* (френското издание включва предишното заглавие)
1930-33: Константин Петканов, “Жътва” (трилогия)
1936: Людмил Стоянов, “Мехмед Синап”
1952-54: Димитър Талев, “Железният светилник”, “Преспанските камбани” (първите два тома на четирилогията)
1964-65: Вера Мутафчиева, “Летопис на смутното време”
1964: Антон Дончев, “Време разделно”*
1968: Генчо Стоев, “Цената на златото”
1968: Ивайло Петров, “Преди да се родя и … след това” *
1982-1987-1993: Севда Севан, “Родосто, Родосто”, “Някъде на Балканите”, “Деир ез Зор” (трилогия)*

---

[1] Йоасаф Бдински, Похвално слово за Филотея, Стара българска литература, Т. 2, С., 1982, с. 197.
[2] Аретов, Н. България като нещастна фамилия. - Език и литература, № 1, 1999, с. 141.
[3] Градева, Р. Турците в българската книжнина, XV-XVIII век. – В: Балкански идентичности, С., 2001, с. 112-134.
[4] По отношение на топоса за похитената вяра, вж. студията на Аретов, Н. Похитената вяра в българската национална митология” - Литературна мисъл, № 1-2, 2001, с. 55-86.
[5] Градева, Р. Цит. съч. с. 134.
[6] Стоянов, В. Турското население между полюсите на етническата политика, С., Лик, 1998; Аспекти на етнокултурната ситуация в България, С., АКСЕС, 1994; Желязкова, А. Турци, В: - Общности и идентичности в България, С., 1998, и др.
[7] Аретов, Н. България като нещастна фамилия..., с. 135-145.
[8] Вж. Решение на Политбюро на ЦК на БКП, протокол от 12/05/1964, цитирано по Желязкова, А. Цит. съч., с. 397.
[9] Тук се позовавам на Желязкова, А. Турци..., с. 371-397 и на Кънев, Кр.

Законодателство и политика към етническите и религиозните малцинства в България. В: - Общности..., с. 67-117, както и на Стоянов, В. Турското население между полюсите на етническата политика...
[10] Издадена на френски език от Издателство "Акт Сюд" в превод на Иван Оббов под заглавие Les cent frères de Manol (1980).
[11] Вж. Жечев, Т. Българският роман след Девети септември, Наука и изкуство, С., 1980.
[12] Йордан Евтимов пише за "фолклорно-исторически кич". Вж. Ефтимов, Й. Историческият романс с властта. В - История, истории, наративи, българската историческа проза от втората половина на XX в., Велико-Търново, 2002, 54-57; Marie Vrinat-Nikolov, "Crises historiques et mythes identitaires : quelques illustrations dans la littérature bulgare du XXe siècle", La France, l'Europe et les Balkans, Artoir Presses université et Éditions de l'Institut d'Études balkaniques de Sofia, 2002 (в превод на български: Исторически кризи и митове на националната идентичност: няколко илюстрации от българската литература на XX в. В: - Балкански идентичности, С., 2002, с. 129-144.)
[13] Станков, Ив. Баладата на разделното време- В - Следите на свещената книга в българската литература, Велико Търново, 2001, с. 263.
[14] Вж. История, истории, наративи..., с. 138-140.
[15] Една статия на Цветана Георгиева уточнява този аспект на създаването на романа на Дончев. Вж. Георгиева, Цв. Историографски митове и литература: романът на Антон Дончев "Време разделно". В: - История, истории, наративи…, с. 128-135. Това обаче не е пречка тези фалшификати все още да се включват в различни литературни и исторически антологии.
[16] Michel Balivet, "Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans" (Зараждането на ислямизирането на Балканите под османско владичество), Les Balkans à l'époque ottomane, RMMM n 66, 1992/4, p. 11-20; Machiel Kiel, "La diffusion de l'Islam dans les campagnes bulgares à l'époque ottomane (XVe-XIXe s.): colonisation et conversion" (Разпространение на исляма в българското село по време на османското владичество (XV-XIX в.) – колонизиране и помохамеданчване", ibid. с. 39-54; Кил, М. Изкуство и общество в България през турския период, С., 2002; Machiel Kiel, "Izladi/Zlatista. Population changes, colonization and islamization in a Bulgarian Mountain Canton, 15th/19th centuries", (Излади/Златиста. Промени в населението, колонизация и ислямизация в българските планински райони, XV-XIX в.) В: - Изследвания в чест на проф. Вера Мутафчиева, С., Amicitia, 2001, с. 175-188; Ковачев, Р. Нови сведения за Русе и селища в Русенско от Истанбулския османски архив (16 I 17 v.), ibid. с. 225-240; Радушев, Е. Някои черти от структурата на османското общество през XVIII в.", ibid., с. 301-314, и др.
[17] Вж. Изследванията в рамките на проекта Балкански идентичности, започнат в Института за литература на БАН под ръководството на критика Николай Аретов; вж. Също Даскалов, Р. Между Изтока и Запада, български културни дилеми, С., 1998; Еленков, Ив. и Р. Даскалов, Защо сме такива?В търсене на българската културна идентичност,С., Просвета, 1994; История и митове, С., Лик, 1999, и др.
[18] Георгиева, Цв. Цит. съч., с. 134.
[19] Даскалов, Р. Цит. съч., с. 67.
[20] Стих от "Кървава песен" (песен шеста) на Пенчо Славейков